

Arūnas Streikus

Sovietų kultūros politika: cenzūra, inteligentijos politinis persekiojimas, bibliocidas

(išplėstinis tyrimo planas)

Tikslai ir uždaviniai

Totalitarinis sovietų režimas pretendavo visiškai pakeisti žmogaus sąmonę ir kurti naują, „socialistinę“ kultūrą. Remdamasis marksizmo teze, kad kultūra yra tik socialinių-ekonominių santykių anstatas, sovietų režimas kultūrai irgi skyrė naujos socialinės ir politinės sistemos legitimavimo funkciją. Tuo jis grindė savo siekį visiškai kontroliuoti kultūrinį gyvenimą. Todėl įkyrus valdžios kišimasis į kultūros procesus tapo ypatingai svarbiu kultūrinio gyvenimo veiksmu. Būdingomis sovietų režimo kultūros politikos priemonėmis buvo kelių pakopų ideologinė cenzūra, kultūrinio palikimo naikinimas ir reinterpretacija, inteligentijos kontrolė. Nors po J. Stalino mirties prasidėjus tam tikrai režimo liberalizacijai, kūrybinės laisvės ribos gerokai išsiplėtė, tačiau kultūrinio gyvenimo kontrolės sistema neišnyko. Todėl **pagrindinis šio tyrimo tikslas – atskleisti, kaip ši sistema buvo pritaikyta prie naujų sąlygų, kokie nauji uždaviniai jai buvo iškelti.**

Siekiant šio tikslo pirmiausia nagrinėtini pokyčiai ideologinės cenzūros mechanizmo viduje ir naujos jos raiškos formos. Per pirmąjį okupacijos dešimtmetį Lietuvoje įtvirtintas ideologinės cenzūros filtras turėjo kelis lygmenis. Sovietinė cenzūra paprastai asocijuojasi su Glavlitu, tačiau ši įstaiga kartu su komunistų partijos ideologiniais skyriais vykdė tik aukščiausio lygmens viešojo diskurso kontrolę. Prieš patekdami į šių institucijų akiratį meno kūriniai turėjo praeiti žemesnio lygio cenzūros filtrus. Iš pradžių dauguma kūrinių buvo svarstomi kūrybinėse sąjungose, sekančią pakopą sudarė leidyklų ir periodinių leidinių redakcijos, prie teatrų ir kino studijos veikusios meno tarybos, pagaliau trečiajame kontrolės žiede stovėjo atitinkamai Kultūros ministerija, valstybiniai spaudos ar kinematografijos komitetai.

Galima daryti prielaidą, kad postalininiu laikotarpiu minėtų institucijų vaidmuo vykdant ideologinę cenzūrą palaipsniui didėjo. Viena vertus, stalininio teroro metais iš jų buvo pašalinti „nepatikimi“ asmenys, todėl aukštesnė valdžia daugiau pasitikėjo žemesnio lygmens cenzūra. Kita vertus, patys kūrėjai ir savotiški jų tarpininkai santykiuose su valdžia (leidyklų redaktoriai, teatrų vadovai, Kultūros ministerijos tarnautojai) įgijo daugiau įgūdžių, leidusių patikimai nuspręsti, kas praeis

pro aukštesnį cenzūros filtrą. Siekiant pagrįsti ar paneigti šią hipotezę, būtina tyrinėti ne tik Glavlito ar komunistų partijos tiesioginį kišimąsi į meninę ir intelektualinę kūrybą, bet ir ideologinės cenzūros apraiškas žemesnėse kontrolės grandyse. Be to, reikia tiksliau apibrėžti KGB vaidmenį vykdant ideologinę cenzūrą.

Tyrinėtini ne tik cenzūros mechanizmo funkcionavimo, bet ir draudžiamų temų bei motyvų sąrašo pokyčiai. Vėlgi galima kelti hipotezę, kad nagrinėjamu laikotarpiu cenzūra pasidarė pakantesnė tautinės ideologijos – žinoma, su sąlyga, jeigu ji neapeliavo į valstybingumo sąmonę, - apraiškoms, formos eksperimentams meninėje kūryboje. Tuo tarpu religiniai, ypač krikščioniški motyvai, drąsesnės socialinės kritikos užuomazgos buvo negailestingai slopinamos. Norint atskleisti sovietinės cenzūros draudimų spektrą, negalima apsiriboti vien tik meno cenzūra, kur draudimų ribos dažnai būdavo paslankesnės, bet reikia nagrinėti ir humanitarinių mokslų cenzūros apraiškas. Tyrime turėtų būti atskleista, kaip ideologinė cenzūra veikė filosofiją, kalbotyrą, literatūrologiją. Istoriografijos cenzūra jau būtų kito tyrimo objektas.

Kitas svarbus tyrimo uždavinys yra atskleisti sovietų režimo požiūrio į kultūrinį paveldą kaitą. Per pirmąją okupacijos dešimtmetį didžiąją kultūros palikimo dalį stengtasi visiškai ištrinti iš tautos kultūrinės atminties. Tuo tikslu kultūros paveldo objektai buvo naikinimi arba nutylimi. Vėlesniais metais sovietų valdžios pozicija kultūros paveldo atžvilgiu tapo subtilesnė ir labiau diferencijuota. Imtas viešai deklaruoti susirūpinimas kultūros ir istorijos paminklų apsauga, į kultūrinį diskursą pradėti grąžinti kai kurie anksčiau ignoruoti kūrėjai. Tačiau kultūros paveldo sugražinimo procesas nebuvo paliktas savieigai, o griežtai dozuojamas pagal tam tikrus, gana aiškiai atpažįstamus kriterijus. Tyrimas turėtų atsakyti į tokius klausimus: Kurie praeities lietuvių meninės ir intelektualinės kūrybos elementai buvo sugražinti, o kurie ne? Kaip sugražintoji paveldo dalis buvo reinterpretuojama ir integruojama į sovietinės kultūros erdvę? Kurie kultūros ir istorijos paminklai buvo saugomi ir restauruojami, o kurie pasmerkti išnykimui?

Sovietų režimo požiūriu, svarbiausias kūrybinės ir humanitarinės inteligentijos uždavinys buvo sovietinės ideologijos įkultūrinimas. Vengiantys vykdyti šią užduotį buvo persekiojami, ištikimai tarnaujantys – dosniai pamaloninti. Po J. Stalino mirties represijos prieš inteligentiją praktiškai nebebuvo vykdomos. Pirmenybė teikta kitoms poveikio priemonėms. Menininkams ir mokslininkams, kurie savo darbais mėgino peržengti nustatytus leistinumo rėmus, dažniausiai buvo ribojamos dalyvavimo

viešajame gyvenime, kūrybinės ar akademinės karjeros galimybės. Sistemoje, kur kultūra ir mokslas buvo finansuojami tik iš valstybės biudžeto, menininkų ir mokslininkų materialinė padėtis taip pat tiesiogiai priklausė ne tik nuo jų talento, bet ir nuo sugebėjimo įtikinti valdžiai. Vienas iš tyrimo uždavinių ir būtų atskleisti naujas (senas) inteligentijos dvasinio prievartavimo formas, nustatyti jų poveikį ir pasekmes.

Vienas iš sovietų režimo kultūros politikos bruožų, Lietuvoje ypač ryškiai atsiskleidęs nuo šeštojo dešimtmečio vidurio, - tai didelis dėmesys neprofesionaliam, vadinamajam liaudies menui. Kita vertus, galima teigti, kad sovietmečiu kurtas ir vartotas liaudies menas nebuvo autentiškos liaudies kūrybinės saviraiškos atspindys, o tik masiniam vartojimui ir sovietų propagandos reikmėms pritaikytas naujadaras, šiuolaikiniais terminais tariant liaudies meno sovietinis remiksas. Būtent tokia pseudoliaudiška kūryba buvo pristatoma kaip tautinės kultūros paveldo pagrindas. Ji turėjo nustumti modernios, miesto kultūros užuomazgas, kurias galima išvelgti prieškarinio nepriklausomoje Lietuvoje. Tyrimo uždavinys būtų atskleisti, kaip režimas vykdė liaudies kūrybos turinio ideologinę kontrolę, ją perdirbinėjo ir panaudojo savo tikslams.

Literatūra ir šaltiniai

Pokomunistinių visuomenių mentaliteto problemoms šiuolaikiniai visuomenės mokslai skiria ypatingą dėmesį. Kultūrinio gyvenimo raidos, režimo kultūrinės politikos istorinė analizė yra svarbi šių tyrimų dalis. Nagrinėti kai kuriuos kultūros raidos sovietų režimo sąlygomis aspektus mėgino jau išėivijos intelektualai¹. Nemažai dėmesio kultūrinio gyvenimo reiškiniams sovietų Lietuvoje skirta ir sintetinėje Romualdo Misiūno bei Reino Taageperos studijoje². Jos autoriai laikotarpį nuo 1954 iki 1968 m. apibūdina kaip Baltijos tautų kultūrų atgimimo, kultūrinės autonomijos stiprėjimo laikotarpį. Remdamiesi daugiausia sovietinės spaudos publikacijomis ir įvairiais kitais kanalais Vakarais pasiekusia informacija, jie tvirtino, kad palyginti su Rusija, Baltijos respublikose vyravo didesnė kultūros laisvė.

Šiuos teiginius iš dalies paneigė Danutė Blažytė-Baužienė, kultūrinės autonomijos problemą svarsčiusi per didesnės laiko distancijos, naujų šaltinių ir skirtingos asmeninės patirties prizmę. Ji teigia, kad „kultūrinės autonomijos

¹ *Mind against the Wall: essays on Lithuanian culture under Soviet occupation*, red. R. Šilbajoris, Chicago, 1983.

atsiradimo iliuziją nulėmė tam tikra režimo liberalizacija palyginti su stalinizmo metais, nekvestionuotinas lietuvių kalbos vyravimas viešajame gyvenime, taip pat psichologinis visuomenės prisitaikymas prie režimo primestų leistinų ribų. Todėl ir kalbėti galima nebent apie ribotą lingvistinę ir labai suvaržytą subjektyvią kūrybinę autonomiją³. Vis tik kultūrinės autonomijos ir jos ribų klausimas išlieka aktualia istoriografinė problema, reikalaujančia papildomų tyrimų. Remiantis naujais šaltiniais ir argumentais, mūsų tyrime taip pat bus mėginama pateikti šios problemos interpretavimo variantą.

Posovietinėje istoriografijoje pirmieji tyrimai, kuriuose nagrinėjamos sovietų režimo 1953-1990 m. vykdytos kultūros politikos tendencijos, pasirodė tik prieš keletą metų. Šių eilučių autorius mėgino atskleisti ideologinės cenzūros funkcionavimo sovietų Lietuvoje mechanizmą⁴. Pagrindinis to tyrimo uždavinys buvo aptarti aukštesniojo lygmens cenzūros vykdytojų – Glavlito ir LKP CK – kišimąsi į kūrybinę veiklą, tuo tarpu žemesniųjų cenzūros grandžių vaidmuo liko už tyrimo rėmų. Rasa Čepaitienė savo fundamentalioje studijoje⁵ atskleidė bendrąsias kultūros paveldo apsaugos tendencijas sovietmečiu, tačiau ji apsiribojo materialių kultūros paminklų apsaugos problemomis. Apie knygų naikinimą ir jų skaitymo apribojimus okupacijų metais nemažai rašė Klemensas Sinkevičius, tačiau jis daugiausia dėmesio skyrė karo ir pirmaisiais pokario metais Lietuvoje vykdytam bibliocidui⁶.

Analizuoti sovietų režimo kultūros politiką Lietuvoje neįmanoma atsiribojant nuo bendro visos Sovietų Sąjungos kultūrinio gyvenimo konteksto, kurį atskleidžia užsienio autorių darbai⁷ ir šaltinių publikacijos⁸. Po Nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje taip pat buvo publikuota keletas šaltinių rinkinių, kurie atspindi sovietų režimo kultūros politiką, vykdytą postalininiu laikotarpiu. Dar 1992 m. buvo išleistas atsiminimų ir archyvinių dokumentų rinkinys, atskleidžiantis sovietinę literatūros

² R. Misiūnas, R. Taagepere, *The Baltic States: Years of Dependence 1940-1980*, Berkeley: University of California Press, 1983.

³ D. Blažytė, „Kultūrinė autonomija Lietuvoje: realybė ar regimybė“, *Metai*, 2002, nr. 8-9, p. 146.

⁴ A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956-1990 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1, p. 43-67.

⁵ R. Čepaitienė, *Laikas ir akmenys: kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, Vilnius, 2005.

⁶ K. Sinkevičius, „Bibliocidas Lietuvoje“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940-1998)*, Vilnius, 1998, p. 387- 391.

⁷ М. Зезина, *Советская художественная интеллигенция и власть в 1950-е - 60-е годы*, Москва, 1999; Т. Горяева, *Политическая цензура в СССР 1917-1991 гг.*, Москва, 2002; K. Lass, *Vom Tauwetter zur Perestrojka: Kulturpolitik in der Sowjetunion (1953-1991)*, Köln, 2002.

⁸ *Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958-1964 гг.: документы*, Москва, 2000; *Аппарат ЦК КПСС и культура 1953-1957: документы*, Москва, 2001.

cenzūrą⁹. Deja, kitas sovietų kultūros politikai skirtas dokumentų rinkinys, kurio chronologija peržengia pirmojo pokario dešimtmečio ribą, pasirodė po daugiau nei dešimties metų¹⁰. Jame chronologine tvarka pateikti svarbiausi LKP CK, KGB, Glavlito, Kultūros ministerijos dokumentai, atspindintys kultūrinio gyvenimo kontrolę ir ideologizavimą. Publikuotų šaltinių grupei galima priskirti ir gana gausią, su nagrinėjama tema artimai susijusią memuarinę literatūrą. Tai tiek meno kūrėjų, tiek jų buvusių prižiūrėtojų atsiminimai¹¹, atskleidžiantys archyvuose dokumentuose dažnai nematomą sudėtingų kūrėjo ir valdžios santykių pusę.

Vis dėlto svarbiausia šio tyrimo šaltinių grupė yra archyviniai dokumentai tų sovietų valdžios institucijų, kurios priimdavo kultūros politikos sprendimus ir juos vykdė. Deja, Lietuvos tyrinėtojas šiuo metu sunkiai prieinami SSKP CK ideologinių skyrių ir kitų centrinės valdžios institucijų dokumentai, kurie būtų itin vertingi svarstant kultūrinės autonomijos klausimą. Todėl analizuojant svarbiausių kultūros politikos sprendimų priėmimą, tenka remtis LKP CK biuro ir sekretoriato posėdžių protokolais, LKP CK ir jo ideologinių skyrių korepondencija su Maskva bei žemesnėmis kultūros kontrolės institucijomis. LSSR KGB ir jo skyrių pažymos apie kūrybinės inteligentijos nuotaikas ir veiklą padeda atskleisti šios institucijos vaidmenį formuojant režimo kultūros politiką.

Sovietų režimo kultūros politikos tyrimui ne mažiau svarbūs ir žemesnės grandies kultūrinio gyvenimo kontrolės ir kultūros politikos vykdymo institucijų – LSSR Kultūros ministerijos, LSSR Valstybinio leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos komiteto, LSSR Kinematografijos komiteto – archyviniai dokumentai. Ideologinės cenzūros mechanizmo analizė būtų neįmanoma be archyvuose išlikusių Glavlito ataskaitų apie spaudos leidinių, muziejų ir knygų fondų, iš užsienio gaunamos literatūros kontrolę, įsakymų dėl knygų išėmimo iš bibliotekų ir knygynų. Pagaliau dar vienas svarbus šaltinis tyrinėjant sovietų režimo kultūros politiką

⁹ *Rašytojas ir cenzūra*, sud. A. Sabonis ir S. Sabonis, Vilnius, 1992.

¹⁰ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje*: dokumentų rinkinys, sud. A. Streikus ir J. Bagušauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.

¹¹ J. Čekys, *Knygos kūrėjų talkoje*, Vilnius, 1995; A. Bieliauskas, *Abipus Rubikono: paliudijimai*, kn. 3-5, 1999-2002; V. Jakelaitis, *Saulei leidžiantis – toks buvimas drauge*, 2 t., Vilnius: Alka, 2002; A. Savickas, *Žalia tyla: memuarai*, Vilnius, 2002; L. Noreika, *Čiurlionio 16: dienoraščiai, atsiminimai*, Vilnius: Scena, 2003; L. Šepetytė, *Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005; V. Areška, *Kumelė vardu Emilija: prisiminimai ir apmąstymai*, Vilnius, 2007; V. Kubilius, *Dienoraščiai, 1945-1977*, Vilnius, 2007; ir kt.

Lietuvoje – tai publikacijos to meto periodinėje spaudoje, visų pirma, kultūriniuose leidiniuose: „Kultūros barai“, „Literatūra ir menas“, „Pergalė“ ir kituose.

Tyrimo struktūra

Tyrimą turėtų sudaryti penki skyriai, kurių preliminarūs pavadinimai būtų tokie:

- 1) Ideologinė cenzūra;
- 2) Kultūros paveldo naikinimas ir reinterpretacija;
- 3) Intelligencijos kontrolė;
- 4) Pseudoliaudiškų tradicijų kūrimas ir kontrolė;
- 5) Kultūrinės autonomijos ribos.

Numatoma apimtis – 2 autoriniai lankai.